

GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi SIRAT
GIBTU Journal of Faculty of Islamic Sciences SIRAT
ISSN 2757-8631 | e-ISSN 2717-8064
Mayıs / May 2021, 2/1: 117-151

**Endüslü Ebü'l-Hasen Harâllî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve
Tefsirciliği**

Yazar / Author

Eyyüp TUNCER

Arş. Gör., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı

Ra., Assis. Gaziantep Islamic Science and Technology University,
Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Gaziantep, Turkey

kuranhadimi90@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-1907-9065

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Mayıs / May 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Mayıs / May

Volume Issue / Cilt Sayı: 2/1

Sayfa: 117-151

Atıf / Citation: Tuncer, Eyyüp. "Endüslü Ebü'l-Hasen Harâllî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Tefsirciliği [The Life of Andalusian Abu al-Hassan Haralli, His Scholarly Personality and Tafsir Practices]" *Sirat* 2/1 (Mayıs/May 2021), 117-151

İntihal Taraması / Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi. / This paper was checked for plagiarism.

Endüslü Ebü'l-Hasen Harâllî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Tefsirciliği

Öz

Ebü'l-Hasen Harâllî, batıda ve doğuda birçok ulemâdan ders alan ve farklı alanlarda kitaplar telif eden üretken bir şahsiyettir. Özellikle tefsir sahasında yazdığı birçok önemli eseriyle bilinmektedir. Harâllî'nin tefsir çalışmalarını teorik ve pratik olmak üzere iki başlık altında incelemek mümkündür. Teorikte *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, *el-'Urve* ve *et-Tevşîye* olmak üzere üç kitap kaleme almıştır. Harâllî, birbirini tamamlayan bu üç eserinde temelde Kur'an'ın nasıl anlaşılması gerektiğine dair kendi tecrübe ve yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Bilhassa tefsir ve tevilin ötesinde Kur'an'ı anlamak için yeni bir usul inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu usul arayışı, daha çok doğrudan Kur'an ile muhatap olmayı kolaylaştıracak birtakım ilke ve tavsiyelerden oluşmaktadır. Tefsiri ise Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer*'indeki alıntılarını sayesinde birçok günümüze ulaşabilmiştir. Harâllî, dirayet tefsir türüne dâhil olan bu eserinde tahlilî bir yöntem takip etmekte; ilmî müktesebatının yanında Arapça'nın elverdiği ölçüde yorumlar geliştirmekte; âyetler arasındaki münasebata büyük bir önem vermekte; Kur'an sözcüklerini veciz tanımlarla tarif etmeye çalışmakta ve yaptığı yorumları genellikle gerekçelendirmeye riayet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ulumü'l-Kur'ân, Tefsir Usulü, Endülüs, Ebü'l-Hasen Harâllî,

The Life of Andalusian Abu al-Hassan Haralli, His Scholarly Personality and Tafsir Practices

Abstract

Abu al-Hassan Haralli, is a competent figure who wrote books in various fields and took lessons from many scholars in the west and east. He is known for his numerous significant works, in particular the ones which he wrote in the field of tafsir. It is possible to examine Harallî's tafsir studies under two headings as theoretical and practical. In theory, he wrote three books: *Miftāhu'l-bābi'l-mukaffal*, *al-'Urva*, and *at-Tavshiya*. In these three complementary works, Harallî reveals his experiences and approaches about how the Quran should be understood. It is understood that he is trying to construct a new method to understand the Quran, especially beyond tafsir and taviil. This search for method consists mostly of principles and advice that will make it easier to be directly connected to the Quran. The tafsir he wrote has survived thanks to the quotations of al-Biqā'ī in *Nazmu'd-durar*. Harallî followed an analytical method in this work, which is included in the opinion-based tafsir (tafsir bi'l-dirayah) field; together with his knowledge, he made interpretations to the extent that Arabic allows; he placed great emphasis on the relationship among the verses; he tried to describe the words of the Quran with laconic definitions and he generally abided by justifying his comments.

Keywords: Tafseer, Ulum al Qur'an, Usul al-Tafsir, Andalusian, Abu al-Hassan Haralli.

Giriş

Tarih boyunca Müslüman âlimler, Kur'an üzerinde farklı çalışmalar ortaya koyarak zengin bir tefsir literatürünün meydana gelmesine hizmet etmişlerdir. Birbirinden uzak coğrafyalarda yaşayan müfessirlerden bazıları gerekli şartların oluşmasından dolayı ilim çevrelerinde meşhur olurken bazıları ya unutulmuş veya bazı sebeplerden dolayı ihmal edilmiştir. İhmal edilen veya üzerinde gerekli ilmî çalışmaların yapılmadığı müfessirlerden biri de Endülüs asıllı Ebü'l-Hasen Harâllî'dir (öl. 637/1240)

Harâllî, Kur'an üzerinde derin tefekkür ve tedebbürü neticesinde tefsir ilminin teorik sınırlarını *Miftâh, el-'Urve* ve *et-Tevşiye* isimli üç eserinde çizmiş ve kendi ifadesi ile Kur'an ile doğrudan muhatap olmaya imkân tanıyan bazı ilkeler vazedmiştir. Bu ilkeler, standart veya sistematik bir *tefsir* veya *tevil* metodolojisi olmaktan daha çok Kur'an'ın mahiyetini tespit etmeye çalışan, okuyucunun vahye bakış açısını ve tasavvurunu doğru bir şekilde inşa etmesine vesile olan, vahiy ile temasın gerekliliklerini belirleyen bazı tavsiyelerden oluşmaktadır. Özetle okuyucunun Kur'an'ın muhtevası karşısında lehine veya aleyhine olan durumlar üzerinde tefekkür ve tedebbür etme ahlakını belirleme olarak değerlendirilebilir. Harâllî, bu teorik düşüncelerini ayrıca bir ciltlik tefsir çalışmasıyla pratiğe yansıtmayı başarmıştır. Bu tefsir çalışması, Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer*'deki yoğun alıntıları sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. Son dönemlerde ise Harâllî'nin tefsir sahasındaki mirasının bize ulaşmasına vesile olan isim ise Muhammedî b. Abdüsselâm Hayyâtî olmuştur. Hayyâtî, Harâllî'ye ait olan *Miftâh, el-'Urve* ve *et-Tevşiye* isimlerindeki üç eseriyle birlikte Bikâî'nin (öl. 885/1480) *Nazmü'd-dürer*'indeki

alıntılarını derleyerek Harâllî'ye ait olan iktibas ve pasajların daha yakından incelenmesine büyük bir katkı sağlamıştır.¹

Bu çalışmada, Harâllî'nin hayatına ve ilmî kişiliğine yer verildikten sonra tefsirciliği incelenecektir. Tefsirciliği, teorik düzlemde *Miftâh, el-'Urve* ve *et-Tevşîye* isimlerindeki üç eserinden hareketle tespit edilmeye çalışılacaktır. Buna bağlı olarak pratik sahada günümüze ulaşan tek ciltlik eserinden hareketle tefsirinin türü, yöntemi ve muhtevası üzerinde durulacaktır.

1. Hayatı

Kaynakların kaydettiği bilgilere göre Ebü'l-Hasen Harâllî, Endülüs asıllı olup Fas'ın güneyinde yer alan Merakeş'te dünyaya geldi ve orada yetişti.² Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili olarak herhangi bir malumata rastlanmamaktadır.³ Ailesi hakkında yeterli bilgi mevcut olmamakla birlikte “et-Tücîbî” nisbesinden de anlaşılacağı

¹ Muhammedî b. Abdüsselâm Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen el-Harrâli el-Merâkeşî* (Rabat: Menşûrâtul-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997), 24–594.

² Ebü Abdillâh el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2011), 3/415; Ahmed b. Muhammed Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih (Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 273; Ebü Abdullâh Şemsüddîn Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Lübnan: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 14/245; Şemsüddîn Muhammed Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 1/392; Ahmed Bâbâ Tinbukî, *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dibâc*, thk. Abdulhamid Abdullah (Libya: Dâru'l-Kitâb, 2000), 320; Hayreddîn Ziriklî, *el-A'lâm* (Lübnan: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 4/256; Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâmi ve hatta'l-asri'l-hâdir* (Beyrut: Müessesetu Nuveyhidi's-Sekâfiyye, 1988), 1/253.

³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Ebu'l-Abbâs Ahmed Gubrîni, *Unvânu'd-dirâye fimen urife mine'l-ulemâ fi'l-mieti's-sâdise bi Becâye*, thk. Âdil Nuveyhid (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979), 143–155; Abdolvâhid Muhammed İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl li fekki'l-ikâl*, thk. Muhammed Mes'ûd Cebrân (Trablus: Cemi'yyetu'l-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, 2008), 96–105; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/415; Bedreddin Karâfi, *Tevşîhu'd-Dibâc ve hilyetü'l-ibtihâc*, thk. Ali Ömer (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004), 145–149; Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273–274; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392–393.

üzere soyunun Yemen kökenli bir kabile olan Tüçîbîlere dayandığı anlaşılmaktadır.⁴

Harâllî⁵ veya Harrâllî⁶ nisbesi Endülüs'ün Mürsiye şehrinde bulunan Harâlîle adındaki nahiyeden gelmektedir.⁷ Bu nisbede geçen râ harfî, şeddeli ve şeddesiz olmak üzere iki şekilde okunabilmektedir.⁸ Doyz'un (1820-1883) tespitine göre Harrâle veya Harâlîle ismi, Arapça'daki "Hârre/حارة" ile İspanyolca'daki küçültme eki olan "Ela" sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmektedir.⁹ Ailesinin Merakeş'e yerleşmesinden ve kendisinin burada doğup büyümesinden dolayı "Merâkeşi" nisbesiyle de anılmaktadır.¹⁰

Harâllî'nin ailesi Hristiyanların baskı ve işgallerinden kaçmak üzere Mürsiye'den Merakeş'e yerleştiği düşünülmektedir.¹¹ Merakeş'te dünyaya gelen Harâllî, ilim sahasında belirli bir düzeye geldikten sonra uzlete çekildiği; bunu müteakiben doğudaki ulemâdan

⁴ Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392; Abdullah Tayyib Bâ Mahreme, *Kilâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yânî'd-dehr*, thk. Bû Cam'a – Hâlid Zevârî (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2008), 5/155; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/415; İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 96; Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 143.

⁵ Burhaneddîn Bikâî, *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî), 1/10.

⁶ Şehâbeddîn İbnü'l-Acemî, *Zeylü Lübbi'l-lübâb fî tahrîri'l-ensâb* (Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 2011), 109.

⁷ Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392; Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 320.

⁸ Muhammed İbn Şerîfe, "Mukaddime", *Türâsu Ebi'l-Hasen el-Harrâli el-Merâkeşi fî't-tefsîr*, mlf. Ebü'l-Hasen el-Merâkeşi Harâllî (Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmîi li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997), 4; Krş. Ebü's-Safâ Salâhuddîn Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnâût – Turkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 20/120.

⁹ Reinhart Pieter Anne Doyz, *Tekmiletu'l-meâcimu'l-Arabiyye*, çev. Muhammed Selîm en-Nâimî – Cemâl Hayyât (Irak: Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İ'lam, 2000), 3/144; Bk. İbn Şerîfe, "Mukaddime", 4.

¹⁰ Bk. Muhammedî b. Abdüsselâm Hayyâtî, "Mukaddime", *Türâsu Ebi'l-Hasen el-Harrâli el-Merâkeşi fî't-tefsîr*, mlf. Ebü'l-Hasen el-Merâkeşi Harâllî (Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmîi li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997), 9.

¹¹ İbn Şerîfe, "Mukaddime", 4.

istifade etmek üzere ilim yolculuklarına çıktığı ve Hac farizasını ifa etmek üzere Hameyn'e gittiği bilinmektedir.¹² Tarihi kesin olmamakla beraber İbnü't-Tavvâh, Harâllî'nin bir dönem Muvahhidler Devleti'nin hükümdarı (salt. 1184-1199) Ebü Yûsuf el-Mansûr-Billâh'ın (öl. 595/1199) kâtipliğini yaptığını rivayet etmektedir.¹³

Harâllî, doğu ve batıda farklı bölgelerde yaşayan İbn Harûf en-Nahvî, Ebü'l-Haccâc İbn Nemir, Ebü'l-Hasen el-Kattân, İbnü'l-Kettânî el-Fâsî, Ebü Zer el-Haşenî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Kurtubî, Ebu's-Sabr es-Sibtî, Ebü Yusuf ed-Demehânî gibi birçok âlimden ders aldı.¹⁴ İbnü't-Tavvâh, herhangi bir zaman ve mekân kaydını koymaksızın Harâllî'nin Fahreddîn-i Râzî (öl. 606/1210) ile görüştüğünü/karşılaştığını belirtir.¹⁵

Hac farizasını eda etmek üzere Hicaz'a giden Harâllî, Mekke'den sonra Medine'de bir süre kalır ve özellikle tefsir derslerine iştirak ettiği Mescid-i Nebevî imamı Ebü Abdullah Kurtubî'den oldukça etkilenir. Övgüyle kendisinden bahsettiği Ebü Abdullah Kurtubî'den Fatiha sûresinin tefsirini arkadaşlarıyla birlikte yaklaşık 4 veya 6 ayda öğrendiklerini ifade eder.¹⁶

Harâllî, hac yolculuğundan sonra Mağrib'teki Bicâye şehrinde bir süre yaşadı.¹⁷ Ancak bazı tutum ve düşüncelerinden dolayı

¹² Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 143–144; İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 96–97; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/415; Karâfî, *Tevşihu'd-Dibâc*, 145–146; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Muhammed İbn Sâlim Mahlûf, *Şeceratu'n-Nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikîyye* (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/260.

¹³ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 103–104; Bk. Hayyâtî, "Mukaddime", 9.

¹⁴ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 96–97; Krş. Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 143–144.

¹⁵ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 97.

¹⁶ Ebü'l-Hasen Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel*, nşr. Muhammed b. Abdüsselâm Hayyâtî (Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997), 27/28; Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 3/143-144; Karâfî, *Tevşihu'd-Dibâc*, 145–146; Hayyâtî, "Mukaddime", 9–10.

¹⁷ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 149; Zirîklî, *el-A'lâm*, 4/256; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 1/352; İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 98; Hayyâtî, "Mukaddime", 10.

dönemin yöneticisi Ebû Zekeriyâ el-Hafsî'nin (öl. 647/1249) fermanı ile buradan sürgün edildi. Sürgün edilmesinin temel gerekçesi ise Romalıların elinde esir tutulan akrabalarının serbest bırakılması için bir papaza gönderdiği mektubun muhteva¹⁸ açısından şeriata uygun görülmemesi gösterilmektedir.¹⁹

Ardından Mısır'a geçti; Bilbeys şehrine yerleşti.²⁰ Fakat burada dönemin hem yöneticileri hem de otoriter ismi İzzeddin b. Abdüsselâm (öl. 660/1262) ile aralarında bazı tartışmalar ve sorunlar çıktı. Bunun üzerine Mısır'dan çıkması emredildi ve buradan ayrılarak Suriye'nin Hama şehrine yerleşti.²¹ Ancak Hama'dan önce Harâllî'nin Dımaşk'a geçtiği tahmin edilmektedir.²² Nitekim -Dımaşk'ta iken-²³ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) ile karşılaşan Harâllî onunla birlikte üç gün geçirdikten sonra İbnü'l-Arabî'nin "*bir yerde iki zındık olmaz; ya sen buradan ayrıl veya biz ayrılalım*" sözü üzere Hama'ya geçtiği rivayet edilmektedir.²⁴ Harâllî hakkındaki bu tür olumsuz kanaat ve yaklaşımların halk arasında yayıldığı hayatı hakkında aktarılan bazı hâdiselerden anlaşılmaktadır. Nitekim Harâllî bir gün camide vaaz verirken halktan biri, babasını Yahudilikle suçlamıştır. Kaynaklarda kimliği belirtilmeyen bir başka kişinin ise Harâllî'nin kâfir olduğunu düşündüğü için kendisini öldürmeyi tasarladığı ancak onunla karşılaşınca hatasını anlayarak öğrencisi olmaya karar verdiği anlatılmaktadır.²⁵

¹⁸ Mektubun tam metni için bk. İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 99–100.

¹⁹ Bk. İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 104; İbn Şerîfe, "Mukaddime", 5.

²⁰ Gubrîni, *Unvânu'd-dirâye*, 153; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/393; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 1/352.

²¹ Gubrîni, *Unvânu'd-dirâye*, 145–146; Abdülhay el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmut Arnâûd (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 1/260; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 1/352.

²² İbn Şerîfe, "Mukaddime", 5.

²³ İbn Şerîfe, "Mukaddime", 5.

²⁴ İbn Şerîfe, "Mukaddime", 5; Aralarında geçen konuşma için bk. İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 104.

²⁵ Gubrîni, *Unvânu'd-dirâye*, 147; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245.

İbnü'l-Ebbâr (öl. 638/1241), kesin bir tarih vermemekle beraber Harâllî'nin Endülüs'e uğradığını belirtir.²⁶ Makkarî, Endülüs'te Ebü'l-Hasen İbn Harûf başta olmak üzere birçok hocadan ders aldığını ifade eder.²⁷ İbnü't-Tavvâh ise Harâllî'nin birinci doğu seyahati esnasında Trablus'ta bir müddet kaldığına ve bazı öğrencilere ders verdiğine dair güvenilir kaynaklardan kendisine birtakım bilgilerin ulaştığını kaydetmektedir.²⁸ Kaynaklar, Harâllî'nin doğuya ve batıya gerçekleştirdiği ilim seyahatleri neticesinde 21 farklı ilim sahasında derinleştiğini aktarmaktadır.²⁹ Gubrînî (öl. 714/1314) Harâllî'nin Berâziî'nin (öl. 430/1039) *et-Tehzîb fî ihtisâri'l-Müdevvene*'sinin Mâlikî mezhebinin meşhur bir eseri olan Sahnûn'un (öl. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sına muhalif olan yerlerini tespit edecek derece fıkhıta yüksek bir ilim seviyesine ulaştığını belirtir. Ayrıca İbn Sînâ'nın (öl. 428/1037) *Kitâbü'n-Necât*'ını eleştirecek derecede mantık ve felsefede derinleştiğini söyler.³⁰

Güzel ahlak, geçim ve sabır konusunda âdeta darbimesel³¹ haline gelen Harâllî, birçok menkıbeye konu olmuş, keramet sâhibi ve dualarına icâbet edilen bir şahsiyet olarak tasvir edilmiştir. Nitekim kaynaklarda güzel ahlakına, menkıbe ve kerametlerine dair birçok örnek detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.³² Harâllî, güzel ahlakının

²⁶ Bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/415.

²⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 2/187.

²⁸ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 104–105.

²⁹ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 98.

³⁰ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 144–145; Karâfi, *Tevşihu'd-Dibâc*, 146; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/188.

³¹ Ebü Abdullâh Şemsüddîn Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 16/309; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273.

³² Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 147–153; Karâfi, *Tevşihu'd-Dibâc*, 147–148; Mahlûf, *Şeceratu'n-Nûr*, 1/260; Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 320; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/188–189; Ebü'l-Abbâs İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr* (Ebü Zabî: el-Mecmu's-Sekâfi, 1423), 8/337.

sebebi olarak yedi senelik uzlet hayatına işaret etmektedir.³³ Ehl-i beyt'e karşı çok hassas olduğu; onları çok sevdiği; onların soyundan gelen seyyid ve şeriflere karşı büyük bir ihtiramda bulunduğu bildirilmiştir.³⁴

Harâllî'nin vefat tarihi konusunda birbirine yakın seneler zikredilmektedir. Kimi biyografi yazarları 637/1240 tarihi senesini³⁵ kimileri ise 638/1241 senesini³⁶ göstermektedir.

2. İlmî Kişiliği ve Eserleri

Kaynakların aktardıkları bilgilerden hareketle Harrâli'nin farklı ilim dallarında büyük bir vukufiyet kesbeden ve zâhirî-bâtinî, naklî-aklî ilimlerde derinleşen âlim-ârif bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Harâllî'nin ilmî kişiliğinden bahseden kaynaklar onu multidisipliner (mütefennin), büyük bir bilgin (allâme);³⁸ müfessir, fakîh, usulcü, mutasavvıf;³⁹ döneminin otoriter âlimi;⁴⁰

³³ Karâfi, *Tevşihu'd-Dibâc*, 147; Tinbukti, *Neylü'l-ibtihâc*, 319; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/393; İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 5/497.

³⁴ Gubrîni, *Unvânu'd-dirâye*, 147.

³⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/415; Gubrîni, *Unvânu'd-dirâye*, 153; Karâfi, *Tevşihu'd-Dibâc*, 148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/309; Safedî, *el-Vâfi*, 20/120; Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273; Mahlûf, *Şeceratu'n-Nûr*, 2/260; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr*, 5/155.

³⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/256; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/393; Gubrîni, *Unvânu'd-dirâye*, 154.

³⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/309; Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392; Mahlûf, *Şeceratu'n-Nûr*, 1/260; Ömer Rıza Kuhale, *Mu'cemu'l-Muellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 7/13; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr*, 5/155; İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/337.

³⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/309; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Mahlûf, *Şeceratu'n-Nûr*, 1/260; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr*, 5/155; İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 96.

³⁹ Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 1/352; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/256.

⁴⁰ Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah, *Süllemu'l-Vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Muhammed Abdulkâdir Arnâût (İstanbul: IRCICA, 2010), 2/347.

muhakkik ve mudakkik bir bilgin;⁴¹ muhaddis, mantıkçı ve edîb⁴² şeklinde tarif etmektedir. Nitekim İbnü't-Tavvâh onun 21 farklı ilim dalındaengin bir bilgi sahibi olduğunu kaydederken⁴³ Gubrînî ise *et-Tehzîb* ile *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* arasında birbirine muhalif görüşleri tespit ettiğini ve İbn Sînâ'nın *Kitâbü'n-Necât* isimli eserini okutup eleştirecek düzeyde mantık ve felsefe bilgisine sahip olduğunu belirtir.⁴⁴ Yazdığı eserler gerek kendi döneminde yaşayan gerekse kendisinden sonra gelen ulemâ tarafından genel anlamda takdir ile karşılanmıştır. İbare, üslup, beyan ve fesahat konusunda ise kendisinden övgü ile bahsedilmiştir.⁴⁵

Gubrînî, Harâllî'nin bütün ilim sahalarında eser telif ettiğini belirtir.⁴⁶ Ancak kaynaklarda zikredilen eserlerinin sayısı 10 küsur civarındadır. Kendisine nispet edilen eserler şu şekildedir: *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel li fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel*; *el-'Urve li'l-miftâhi'l-fâtih li'l-bâbi'l-mukaffel el-müfehhim li'l-Kur'âni'l-münezzel*; *es-Sırrü'l-mektûm fi muhâtabeti'n-nücûm*;⁴⁷ *el-Lemha fi ma'rifeti'l-hurûf*; *el-Îmânü't-tâm bi-Muhammedin en-nebiyyi 'aleyhi's-selâm*; *el-Vâfi*; *et-Tevşiye ve't-tevfîye*; *Fütyâ salâhi'l-'amel li'ntizâri'l-ece*; *Risâletu nushin âmin limen kâle Rabbiyallâh sümme istekâme*; *Sa'du'l-vâi ve ünsü'l-kârî*; *Tefhîmü me'âni'l-hurûf*; *Şerhu'l-esmâ'i'l-*

⁴¹ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 96.

⁴² Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 146.

⁴³ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 98.

⁴⁴ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 144; Karâfi, *Tevşihu'd-Dibâc*, 146.

⁴⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 20/120; Zehebî, *Târîhu'l-Islâm*, 14/245; Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah, *Süllemu'l-Vusûl*, 2/347; Tinbukti, *Neylü'l-ibtihâc*, 320.

⁴⁶ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 146.

⁴⁷ Harâllî'ye ait olduğu iddia edilen bu eser birçok kaynakta Râzî'ye nispet edilmektedir. Ancak bu nisbetin de doğruluğu kuşku ile karşılanmıştır. Bk. Mustafa Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Müsennâ, 1941), 2/989; Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed – Abdulfettâh Muhammed (Mısır: Dâru Hecer, 1413), 8/87; Ebû Abdullâh Şemsüddîn Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3/340; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *İktizâ'ü's-sırâti'l-müstakîm li-muhâlefeti ashâbi'l-cahîm* (Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1999), 2/301.

hüsnâ; el-Ma'kûlât.⁴⁸ İbnü't-Tavvâh, Harâllî'nin Sibeveyhi'nin *Kitab*'ına ve İmâm Mâlik'in *Mutavva*'sına şerh yazdığını kaydeder.⁴⁹

Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen el-Harrâli el-Merâkeşi fi't-tefsîr* başlığı altında Harâllî'nin *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel li fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel*,⁵⁰ *el-Urve li'l-miftâhi'l-fâtih li'l-bâbi'l-mukaffel el-müfehhim li'l-Kur'âni'l-münezzel*,⁵¹ *et-Tevşiye ve't-tevfiye*⁵² isimli üç eserini tahkik ederek yayımlamış ve Harâllî'nin tefsir ile ilgili birikim ve mirasının ortaya çıkmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Ayrıca Hayyâtî, Harâllî'nin kayıp tefsirini, Bikâî'nin *Nazmu'd-dürer*'indeki alıntılardan hareketle derlemiştir. Öyle ki, *Nazmu'd-dürer*'deki alıntıların toplam sayfa sayısı 400 küsur olup müstakil bir cilt eseri oluşturacak hacimdedir.⁵³

3. Tefsirciliği

Bu başlık altında Harâllî'nin tefsirinin otantikliği, tefsirciliği hakkındaki olumlu ve olumsuz tenkitler, yeni bir tefsir usulünü inşa denemesi, Kur'an'ı doğru ve bütüncül anlamak için vazettiği ilkeler, Kur'an'a tematik ve sistematik açıdan yaklaşım biçimi, Kur'an'daki insan ve toplum prototiplerini sınıflandırma şekli ve son olarak da günümüze kadar kısmen de olsa ulaşan tefsirinin tür ve yöntemi gibi konular incelenecektir.

3.1. Tefsirinin Otantikliği ve Mahiyeti

Kaynaklar Harâllî'nin *müfessir* kimliği üzerinde ittifak etmişlerdir. Nitekim Süyûtî, (öl. 911/1505) Dâvûdî (öl. 945/1539), Ednevî (öl. 1095/1684[?]) gibi biyografi yazarlarının, müfessirlerin

⁴⁸ Bk. Hayyâtî, "Mukaddime", 11; Zirikî, *el-A'lâm*, 4/256-257; Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 144; Kuhale, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, 7/13; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, 1/158, 215, 2/1061, 1082, 1564, 1768.

⁴⁹ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 98.

⁵⁰ Bk. Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen*, 24-55; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/187-188.

⁵¹ Bk. Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen*, 55-119.

⁵² Bk. Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen*, 119-141.

⁵³ Bk. Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen*, 144-588.

hayatlarını derledikleri *Tabakâtü'l-müfessirîn* isimli eserlerinde Harâllî'yi zikretmeleri bunun açık göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁵⁴ Bununla birlikte kaynaklarda kendisine nispet edilen ilginç ve takdire şayan bir tefsirden bahsedilmesi onun müfessir olarak görüldüğünün bâriz bir kanıtıdır.⁵⁵ İbnü'l-Gazzî onu “meşhur tefsirin sahibi”; İbnü'l-Acemî (öl. 1086/1675) ve Ziriklî (1893-1976) onu “müfessir” olarak tanıtmaktadırlar.⁵⁶

Harâllî'nin tefsir alanında telif ettiği eserin ismi bilinmediği gibi tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda da farklı değerlendirilmeler yapılmıştır. Makkarî, (öl. 1041/1632) Gubrînî'nin sözlerini referans göstererek Harâllî'nin tefsirinin tamamlandığını ancak bazı kimselerin tefsirin yarım kaldığını söylediklerini belirtir.⁵⁷ İbnü't-Tavvâh Harâllî'nin bazı eserlerini ikmal ettiğini bazılarını ise yarım bıraktığını belirttikten sonra tefsirinin 4/1'ini tamamladığını söyler.⁵⁸ Tefsirini gören âlimlerin verdikleri bilgilere göre Harâllî'nin çalışmasını yarım bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu bilgilere göre tefsiri Âl-i İmrân sûresinin 38. âyetiyle bitmektedir.⁵⁹ Harâllî'nin tefsirini tamamlamadığına dair bir diğer gösterge ise Bikâî'nin *Nazmu'd-dürer*'de düzenli olarak en son Âl-i İmrân sûresi'nin 62. âyetine kadar alıntı yapmış olmasıdır. Zira *Nazmu'd-dürer*'de Harâllî'den düzenli bir şekilde alıntı yapan

⁵⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396), 77; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392-393; Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273-274.

⁵⁵ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/187-188; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/309; Safedî, *el-Vâfi*, 20/120; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 76; Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn, *Lisânü'l-Mizân*, 5/497.

⁵⁶ Ebü'l-Meâlî Şemsüddîn İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslam*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2/178; İbnü'l-Acemî, *Zeylü Lübbi'l-lübâb*, 109; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/257.

⁵⁷ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/189; Bk. Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 145, 146; Karâfi, *Tevşihu'd-Dibâc*, 149.

⁵⁸ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 98.

⁵⁹ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 2/189; Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 320.

Bikâî daha sonra tekrara düştüğü⁶⁰ veya *Şerhu'l-esmâi'l-hüsnâ*,⁶¹ *Usûlu'l-fıkıh*,⁶² *Usûlu'd-dîn*,⁶³ *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*,⁶⁴ *el-'Urve li'l-miftâhi'l-fâtih*⁶⁵ gibi farklı eserlerini kaynak olarak gösterdiği görülmektedir. Bikâî'nin Harâllî'den yaptığı 873 alıntıdan 803 tanesini Âl-i İmrân 62. âyet ve öncesi ile sınırlandırması da bu minvalde görülebilecek delillerden bir tanesi olarak değerlendirilebilir.⁶⁶ *Nazmu'd-dürer*'de Harâllî'ye ait görüşleri derleyen Hayyâtî de çalışmasını Âl-i İmrân 62. âyetiyle sonlandırmıştır.⁶⁷

Bikâî'nin *Nazmu'd-dürer*'in mukaddimesinde verdiği şu bilgiler bu durum ile paralellik arz etmektedir:

*“Nazmü'd-dürer isimli kitabımda Mağribli Ebü'l-Hasen Harâllî'nin tefsir ile ilgili telif etmiş olduğu Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel, el-'Urve, et-Tevşiye ve't-tevfiye gibi eserlerinden genel anlamda çokça yararlandım. Tefsirim akışına uygun bir şekilde onun adını zikrederek birçok alıntıya eserimde yer verdim. Enfâl sûresine ulaştığımda ise Harâllî'nin Kur'an'ın ilk sûrelerinden başlayıp Âl-i İmrân sûresinin 33. âyetine kadarki bölümleri ihtiva eden bir cüzünü/cildini elde ettim ve bu tefsirin eşsiz/mükemmel olduğunu gördüm.”*⁶⁸

Karâfî'nin de verdiği bilgiler, Bikâî'nin verileri ile uyuşmaktadır:

“Zehebî ve İbnü't-Tavvâh'ın verdiği bilgilere göre Harâllî'nin tefsirini tamamladığı anlaşılmaktadır. Ancak 700 (1300/1301) yılları civarında yazılan eski bir mahtutasının eksik olduğunu gördüm. Bu mahtuta, Âl-i İmrân sûresinin 38.

⁶⁰ Bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/290, 447, 9/38, 11/177, 502, 502, 12/119, 13/114, 14/53.

⁶¹ Bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/220, 11/538, 13/24, 15/67, 16/31, 19/464, 22/358, 369, 401.

⁶² Bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/183, 253, 11/401, 15/378.

⁶³ Bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 14/458, 15/274.

⁶⁴ Bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 8/510, 524, 11/200, 12/114.

⁶⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 7/300, 8/482.

⁶⁶ Bk. Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/29-4/44.

⁶⁷ Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen*, 594.

⁶⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/10.

âyetiyle bitmekteydi. Nitekim onun tefsirine muttali olan âlimler de aynı gerçeği dile getirmişlerdir.”⁶⁹

Kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Harâllî'nin tefsir ilmi sahasında *Miftâh, el-'Urve, et-Tevşiye ve 't-tevfiye* gibi özgün eserler kaleme aldığı kesindir. Nitekim bu üç eseri Hayyâtî tarafından neşredilmiştir.⁷⁰ Bunların dışında müstakil bir tefsir kitabını telif ettiği konusunda herhangi bir kuşku yoktur. Ancak bu tefsirin tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bilginlerin açıklamalarına göre Kur'an'ın 4/1'i hacminde başka bir ifade ile Kur'an'ın ilk iki sûresi dâhil olmak üzere Âl-i İmrân sûresinin ilk kısımlarını ihtiva eden bir tefsir eserinin varlığı ve kendisine aidiyeti noktasında şüpheyne mahal bırakmayacak derece kesin veriler mevcuttur. Bu da Bikâî'nin ifadesi ile bir cüz'/cild teşkil edecek mahiyettedir. Hayyâtî, *Nazmü'd-dürer*'de Harrâllî'ye nispet edilen yorumları bir araya getirerek derlemiştir.⁷¹

3.2. Tefsir Anlayışına Yönelik Eleştiriler

Harâllî yaptığı çalışmalarla ve ortaya koyduğu düşüncelerle genel anlamda ulemânın takdirine mazhar olmuş bir şahsiyettir. Telif etmiş olduğu tefsiri başta olmak üzere tefsir sahasında kaleme aldığı diğer eserleri, ulemânın birçoğu tarafından beğenilmiş ve övülmeye layık görülmüştür. Nitekim Hama kadısı Ebü'l-Kâsım Şerefüddîn İbnü'l-Bârizî (öl. 738/1338) Harâllî'nin tefsirini büyük ve önemli bir çalışma olarak değerlendirmiş,⁷² Safedî (öl. 764/1363) “acayıp bilgileri ihtiva eden ve görülmedik bir üsluba sahip bir tefsir”⁷³ yorumunu yapmış; Ebûbekir Mecmüddîn Tûnusî (öl. 718/1318) ise tefsirini çok beğendiğini açıkça ifade etmiştir.⁷⁴ Kaynaklar genelde

⁶⁹ Karâfî, *Tevşihu'd-Dibâc*, 149.

⁷⁰ Bk. Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen*, 24–142.

⁷¹ Bk. Hayyâtî, *Türâsu Ebi'l-Hasen*, 142–588.

⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/309.

⁷³ Safedî, *el-Vâfi*, 20/120.

⁷⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245.

Harâllî'nin tefsirini tanımlarken kullandıkları “ilginç, harikulade, acayip, eşsiz” vb. ortak sıfatların aslında tefsirinin ulemâ arasında olumlu bir yankı uyandırdığının göstergesi sayılabilir.⁷⁵ İbnü'l-Gazzî'nin (öl. 1167/1754) “meşhur tefsir sâhibi” şeklindeki tanımlamasını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.⁷⁶

Harâllî'nin biyografisi hakkında en fazla detaylı bilgi veren Gubrînî şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“Harâllî âyetleri teker teker serdettikten sonra aralarındaki anlam bağıni (münâsebatı) eşsiz bir şekilde tespit etmektedir. Daha önce hiç kimsenin ifade etmediği anlamları ortaya koymaktadır. Âyetleri büyük bir titizlikle incelemekte; her bir sözcük ve harfin üzerinde ayrıca durmaktadır.”⁷⁷

Bununla birlikte Harâllî, zaman zaman bazı âlimlerin eleştirisine maruz kalmış; yöneticiler ve halk tarafından kendisine karşı olumsuz bazı tutum ve yaklaşımlar sergilenmiştir. Nitekim Bicâye'den⁷⁸ ve sonrasında ise Mısır'dan sürgün edilmiş;⁷⁹ halktan bazı kesimlerin itham ve tacizlerine hedef olmuştur.⁸⁰ İbnü'l-Arabî ile aralarında geçen diyalogdan da anlaşılacağı üzere bazı kesimler tarafından zındıklıkla suçlanmıştır.⁸¹

Özellikle Mısır'ın önde gelen âlimlerinden İzzeddin b. Abdüsselâm, incelemek üzere Harâllî'nin tefsirini kendisinden talep etmiş ve yaptığı okumalar neticesinde tefsiri hakkında olumsuz tenkitler yapmıştır. İzzeddin b. Abdüsselâm'ın düşüncesine göre rivayeti ihtiva etmeyen bir çalışma, tefsir olma hüviyetine sahip değildir. Rivayetlere göre İzzeddin b. Abdüsselâm tefsiri okuyunca

⁷⁵ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392; Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 320; Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/10; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/330.

⁷⁶ İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslam*, 2/178.

⁷⁷ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 145; Karâfî, *Tevşihu'd-Dibâc*, 146.

⁷⁸ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 104; İbn Şerîfe, “Mukaddime”, 5.

⁷⁹ Nuveyhid, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, 1/352.

⁸⁰ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 147; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/145.

⁸¹ İbnü't-Tavvâh, *Sebkül-makâl*, 104; İbn Şerîfe, “Mukaddime”, 5.

“Mücâhid'in sözleri nerede? Katâde'nin sözleri nerede? İbn Abbâs'ın sözleri nerede” şeklinde itiraz etmiş ve bu muhteva çerçevesinde Mısır'da Harâllî'ye karşı olumsuz bir tavrın sergilenmesine sebep olmuştur.⁸²

Zehebî, ulemâdan bazılarının Harâllî'yi akide açısından eleştirdiğini ve tefsirinin Arap diline uygun olmayan; Arapça'nın elvermediği bilgilerle dolu olduğunu belirtir.⁸³ *Mizânü'l-i'tidâl* isimli eserinde ise Harâllî'yi “filozof mutasavvıf” olarak nitelendirmekte ve tefsirinin kendi kişisel fikirlerinden ibaret olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁴ Bununla birlikte hocası İbn Teymiyye'nin Harâllî'yi “filozofların yöntemine bağlı bir tasavvuf anlayışını benimsediği (felsefî tasavvuf)” için tenkit ettiğini aktarır.⁸⁵

Zehebî, Harâllî'nin tefsirine henüz muttali olmadığını ancak birçok âlim tarafından çok beğenildiğine de temas eder. Tepkilerin genel muhtevâsından anlaşıldığı kadarıyla Harâllî'ye yöneltile en sert eleştiri, gaybı bildiğine; harf ve sayılara birtakım manalar yüklediğine dair kendisi hakkında yayılan söylentilerdir.⁸⁶ Harâllî'nin hurûfilik konusunda mütehasıs olup olmadığı sorusuna farklı cevaplar verilmiştir. Ebü'l-Meâlî İbnü'z-Zemlekânî (öl. 727/1327) hurûfilikte Harâllî'yi uzman görürken Safedî'nin (öl. 764/1363) aktardığı bir anekdota göre bu ilimle alakalı hiçbir şey bilmediği; bu husustaki en büyük âlimin Ahmed b. Ali Bûnî (öl. 622/1225) olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) şirk ve küfür kitabı olarak gördüğü⁸⁸ ve havas, sihir ve tılsım gibi konuları içeren

⁸² Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 145–146; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/188.

⁸³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/309.

⁸⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/114.

⁸⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245.

⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/392; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn, *Lisânü'l-Mizân*, 5/497; Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 320; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/114; İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/337.

⁸⁷ İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-epsâr*, 8/337.

⁸⁸ İbn Teymiyye, *İktizâ'ü's-svrâti'l-müstakîm*, 2/301.

es-Sırrü'l-mektûm fî muhâtabeti'n-nücûm isimli eserin ise Harâllî'ye aidiyeti kesin değildir.⁸⁹

Zehebî'nin Harâllî hakkındaki bu tespitleri daha sonra diğer biyografi yazarları tarafından olduğu gibi tekrarlanmıştır.⁹⁰ Ancak Zehebî'nin mutasavvıflara karşı mesafeli olduğunu düşünen âlimlere göre bu bilgilerin mutlak bir şekilde doğru kabul edilmemesi gerektiğini vurgulamak gerekir. Makarrî (öl. 1041/1632), Gubrînî ile Zehebî'nin görüşlerine yer verdikten sonra Zehebî'nin genellikle mutasavvıflara karşı sert bir tavır takındığını ayrıca Gubrînî'nin Harâllî'yi daha iyi bildiğini gerekçe göstererek Gubrînî'nin görüşlerinin daha yerinde olduğuna temas etmektedir.⁹¹ Bedreddîn Karâfî (öl. 1008/1600) ve Tinbüktî (öl. 1036/1627) de Zehebî'nin Harâllî'nin akidesi hakkında söylediklerinin herhangi bir kesinlik arz etmediğine dikkat çekmektedirler.⁹²

Harâllî'nin akidesi dışında tefsiri hakkında da Gubrînî ile Zehebî'nin yaptıkları değerlendirmeler tevil edilmeyecek derecede birbirine tamamen zıtlık teşkil etmektedir. Zira Gubrînî Harâllî'nin tefsirinin hem Arapça'ya hem de dirayet kurallarına uygun olduğunu belirtirken⁹³ Zehebî ise tefsirinin hiçbir surette Arapça'ya muvafık olmadığını ileri sürmektedir.⁹⁴ Harâllî'den günümüze ulaşan kitapları ve derlenen tefsirine bakıldığında Zehebî'yi haklı çıkaracak ciddi bir malumatın olmadığı görülecektir. Nitekim tasavvufa karşı açıkça eleştirilerde bulunan Bikâî'nin onun tefsirini beğenmesi ve farklı

⁸⁹ Bk. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, 2/989; Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 8/87.

⁹⁰ Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 76; Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 273; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn, *Lisânü'l-Mizân*, 5/497; Zirikli, *el-A'lâm*, 4/257.

⁹¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/189-190.

⁹² Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, 320; Karâfî, *Tevşihu'd-Dibâc*, 149.

⁹³ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 146.

⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/309.

eserlerinden 900'a yakın alıntıda yapması Gubrîni'nin daha isabetli bir noktada durduğunu göstermektedir.⁹⁵

3.3. Tefsirde Yeni Bir Usul İnşa Etme Denemesi

Harâllî'nin tefsir alanındaki çalışmaları ile birlikte dikkat çeken bir başka yönü ise kuşkusuz ki, yeni bir tefsir usulünü inşa etme teşebbüsüdür. Bu hususta hocası Ebû Abdullah Kurtubî'den etkilendiği aşikârdır. Zira bizatihi kendisi hocasının yeni bir tefsir usulü ile ilgilendiğini ve Fâtiha sûresini 4 veya 6 aylık bir süreçte bu minval üzere yorumladığını anlatmaktadır. Harâllî'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarı ile hocası Ebû Abdullah Kurtubî'nin temel gayesinin fıkıh usulüne benzer bir şekilde Kur'an'ın doğru ve bütüncül bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştıracak birtakım yöntem ve kuralları vazetmektir.⁹⁶ Harâllî, Kur'an'ın anlaşılması için bazı kanun ve ilkelerin tespit edilebileceğine inanmaktadır. Nitekim tefsir alanında telif ettiği *Miftâh, el-'Urve, et-Tevşiye* gibi eserlerini bu amaca matuf yazdığını açıkça dile getirmektedir.⁹⁷ Bu düşüncenin pratiğe dökülmesinin imkân dâhilinde olduğunu belirten Harâllî daha önce farklı sahalarda usul inşa eden âlimleri örnek olarak göstermektedir. Ona göre Arapça'nın gelişmesine büyük katkı sağlayan Ebü'l-Esved Düelî (öl. 69/688) nahiv ilminin; edebiyat sahasındaki sorunları gidermek üzere Câhız (öl. 255/869) belâgat ilminin temelini atmıştır.

⁹⁵ Bikâî, İbnü'l-Fârız (öl. 632/1235) ile Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi (öl. 638/1240) tekfir etmek üzere müstakil iki kitap telif etmiştir. Bu kitaplarından biri *el-Kârız li tekfiri İbni'l-Fârız*; diğeri ise *Tenbihu'l-ğabi ilâ tekfiri İbn Arabî* şeklindedir. Ayrıca felsefi ve bidat tasavvuf anlayışlarını reddetmek üzere *Savâbu'l-cevâb, Tehzîru'l-ibâd* gibi birçok eser kaleme almıştır. Bk. Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 22/445.

⁹⁶ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 26/27.

⁹⁷ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 28; Ebü'l-Hasen Harâllî, *'Urve li'l-miftâhi'l-fâtihi li'l-bâbi'l-mukaffel el-müfehhim li'l-Kur'âni'l-münezzel*, nşr. Muhammâdî b. Abdüsselâm Hayyâtî (Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997), 56; Ebü'l-Hasen Harâllî, *et-Tevşiye ve't-tevfîye*, thk. Muhammâdî b. Abdüsselâm Hayyâtî (Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997), 120; Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/497.

Kur'an ve Sünnetin ihtiva ettiği hükümlerin doğru ve tutarlı bir şekilde anlaşılması için İmâm Şâfiî (öl. 204/820) fıkıh usulünün temel ilkelerini tespit etmiştir. Hatta Yunanlı filozoflar zihni hatalardan korumak ve sağlıklı fikirler ortaya koymanın yöntemini belirlemek için mantık ilmini vazetmişlerdir. Bütün bu örnekler bir kitap ve bir hitap olarak Kur'an'ın istenildiği şekli ile anlaşılabilmesinin muhkem bir zemin üzerine inşa edilebileceğinin imkânına delalet etmektedir.⁹⁸

Harâllî'nin tefsire dair görüşlerini teorik ve pratik olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. Harâllî teorik düşüncelerini temellendirmek üzere *Miftâh, el-'Urve, et-Tevşiye* olmak üzere 3 eser telif etmiştir.⁹⁹ Aslında *el-'Urve* ve *et-Tevşiye* kitapları *Miftâh*'ın açılımı mahiyetini taşıdığı kabul edildiğinde bu konudaki en önemli eseri *Miftâh* olduğu söylenebilir. Nitekim kendisi de buna benzer beyanlarda bulunduğu gibi¹⁰⁰ Zehebî de tefsirde yeni bir usul denemesi olarak *Miftâh*'a işaret etmektedir.¹⁰¹ Harâllî, “kanunlar” olarak isimlendirdiği teorik görüşlerini bir tefsir metni yazmak suretiyle pratiğe dökmüş olması, onun tefsir anlayışını ve yorumlama biçimini daha yakından görmemize olanak sağlaması açısından oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Günümüze ulaşan tefsir kitabı, Kur'an'a yaklaşım biçimini hatta tefsir yöntemini açıkça gösteren mühim bilgiler içermektedir.¹⁰²

⁹⁸ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 24–25.

⁹⁹ Hayyâtî, “Mukaddime”, 8.

¹⁰⁰ Harâllî, *Urve*, 55; Harâllî, *et-Tevşiye*, 120.

¹⁰¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5/497.

¹⁰² Harâllî, okuyucunun Kur'an ile doğrudan muhatap olduğunda nasıl bir bakış açısına sahip olması gerektiğini 10 maddede özetlemektedir. Vazettiği bu kuralları (kanunlar) bir tefsir veya tevil yönteminden ziyade Kur'an'ı düşünme ve Kur'an ile iletişime geçme ilkeleri olarak değerlendirilebilir. Onun çıkış noktası, Şah Veliyyullâh Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr* isimli eserindeki bakış açısı ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Nitekim müslüman bilginler sadece tefsir ve tevil kuralları üzerinde eserler telif etmemişlerdir. Kur'an okunduğunda ne tür bir edep içinde olunması gerektiğine dair kitaplar başta olmak üzere okuyucunun nasıl bir bakış açısına sahip olması gerektiğine

3.4. Kur'an'ı Doğru Anlamak İçin Vazettiği İlkeler

Bu başlık altında Harâllî'nin tefsiriyle birlikte *Miftâh, el-'Urve* ve *et-Tevşiye* isimli üç eseri incelenerek Kur'an'ın doğru anlaşılması için vazettiği ilkeler incelenecektir. Nitekim bu üç eser muhteva açısından birbirini tamamlamaktadır.¹⁰³ Harâllî, bu ilkeleri, kanunlar şeklinde isimlendirmektedir. Kanun kavramından maksadı, Kur'an'a bütüncül, sağlıklı ve doğru bir şekilde yaklaşmak ve onunla iletişime geçmek için dikkat edilmesi gereken genel prensipler ve uyulması gereken bir dizi kurallar bütünü hatta bir manifesto/beyanname olarak özetlenebilir.¹⁰⁴ Harâllî, tefsir ve tevilde ait birtakım kuralların mevcudiyetini kabul eder. Ancak doğrudan Kur'an'ın mesajının anlaşılmasına vesile olacak kanunları daha çok önemser ve bunun herkese müyesser olamayacağını vurgular.¹⁰⁵ Bu konuda örnek verdiği âlim ise 20 sene boyunca üstün bir çaba ile tefsir ve tevil ilminde derinleştikten sonra Kur'an'ın anlaşılmasında bazı kanunları keşf ve vazeden hocası Ebû Abdullah Kurtubî'dir.¹⁰⁶

Harâllî Kur'an'ın anlaşılmasında tedebbüre büyük bir önem vermektedir. Nitekim önemli iki eserini *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel* ve *el-'Urve li'l-miftâhi'l-fâtih* şeklinde isimlendirmesinin altında yatan temel gerekçe olarak tedebbür kavramını göstermektedir. Bu bağlamda eserlerinin kavramsal çerçevesini “ أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَىٰ

kadar birçok alanda farklı risale ve kitap kaleme alarak vayhin anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bunun en güzel örneklerini ise Âcurrî'nin (öl. 360/970) *Ahâku hameleti'l-Kur'an*'ı; Şah Veliyyullah Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebir*; Habenneke Meydânî'nin (öl. 1978) *Kavâidü't-tedebbürili'l-emsal li Kitâbillah*; Sa'dî'nin (öl. 1956) *el-Kavâ'idü'l-hisân li-tefsiri'l-Kur'an* gibi eserlerine benzetilebilir.

¹⁰³ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 24; Harâllî, *'Urve*, 55; Harâllî, *et-Tevşiye*, 119.

¹⁰⁴ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 24–25, 28.

¹⁰⁵ Harâllî'nin bu düşüncesinin açıklamasını Sa'd'ın kasdî mana ve idrâkî mana ayırımında bulabiliriz. Zira kasdî mana doğrudan Cenab-ı Hak'ın muradı ile idrâkî mana muhatabın tedebbür neticesinde temel kurallara riayet ederek istinbat ettiği ve fark ettiği manalar ve ilkeler bütünüdür. Bk. Muhammed Tevfik Sa'd, *el-Azfalâ envâri'z-Zikr* (Mısır1414), 14.

¹⁰⁶ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 26–27.

أَفْقَالُهَا/Onlar Kur'an'ı tedebbür etmiyorlar mı? Yoksa kalpleri üzerinde kilitler mi var?"¹⁰⁷ âyeti teşkil etmektedir.¹⁰⁸ Harâllî her iki eserinde “kapalı kapı” anlamına gelen “الباب المقفل” terkiibini seçmesinin esas nedeni ise Kur'an'ın anlaşılmasının önünde gördüğü bazı engellerdir. Ancak “O açandır ve bilendir”¹⁰⁹ âyetini referans gösteren Harâllî, bu sorunları çözüme kavuşturduğuna inandığı için her iki kitabında Allah'ın “Fettâh” ismine göndermede bulunarak anahtar anlamına gelen “miftâh” sözcüğünü kullanmaktadır.¹¹⁰ Bu bağlamda Kur'an üzerinde tedebbür etmeyen ve onu anlamak için herhangi bir gayret göstermeyen kişi ve grupları tenkit etmektedir.¹¹¹

Harâllî, *Miftâh*'ta Kur'an'ı doğru ve bütüncül bir şekilde anlamak için 10 ilke/kanun vazetmektedir. Birbiriyle bağlantılı olan bu maddeleri şu şekilde serdetmek mümkündür:

- a) Kur'an, gayb ve şehadet âlemini bilen Allah'ın mesajıdır. O, hem geçmiş hem şimdiki hem de gelecek zamana ihata eden bir Rab'tir. Bu bağlamda Kur'an, Allah'ın kelamı ve hitabı olduğu gerçeği dikkate alınarak bilinçli bir şekilde tedebbür edilerek okunmalıdır. Okuyucu, ilahî mesajın hayatını aydınlatacağına kesinkes iman etmelidir.¹¹² Harâllî'nin bu tespiti Gazzâlî'nin “Allah'ın beyanından sonra başka hiçbir beyan yoktur” sözünü hatırlatmaktadır.¹¹³
- b) Allah, Kur'an'ı *mesânî* (مثنائي) formatında indirmiştir. Bu özellik Kur'an'ın çift kutuplu ve mesajlarını tekrarlayan bir kitap olduğunu açıklamaktadır. Buna binaen Kur'an, Rab ile kul

¹⁰⁷ Muhammed 47/25.

¹⁰⁸ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 28.

¹⁰⁹ Sebe' 34/26.

¹¹⁰ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 54.

¹¹¹ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 28.

¹¹² Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 29.

¹¹³ Ebû Hâmid Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Daru'l-Marife), 1/105, 4/31.

arasındaki bir mukabele olduğu gibi dünya-ahiret, hidayet-dalalet, fitne-rahmet gibi birçok zıt olguyu birlikte tekrar etmektedir. Böylece Kur'an, mesajlarını açık ve net bir şekilde vermek suretiyle insanoğlunun anlaması için gerekli zemini hazırlamaktadır. (ifsâh/الإفصاح-ifhâm/الإفهام).¹¹⁴

- c) Kur'an, insanın fitratını, bütün yaratılış evrelerini ve her türlü durumu bilen Allah'ın insanlığa ilettiği rahmet dolu bir mesajdır. Bu anlamda dünyevî ve uhrevî işlerde temel esaslarda başka söz ve açıklamalara gerek kalmadan Kur'an'ın beyanı ile iktifa edilmelidir. Çünkü Kur'an, insanın akıl ve beyan gücü ile idrak edemeyeceği tevhit, hilkat vb. köklü meselelere açık cevaplar vermektedir.¹¹⁵
- d) İman ve küfür statik değil; dinamiktir. Ayrıca her birinin dereceleri vardır. İnsanoğlu, kendi benliğini Allah'a yakınlık veya uzaklık derecelerini dikkate alarak değerlendirmelidir. Uzaktan yakınlığa doğru Kur'an'da yer alan dereceler şu şekilde sıralanabilir: “Kişi, *insan* vasfı ile dünyaya gelir. Ancak bu yeterli değildir. *İman etmekle* (الَّذِينَ آمَنُوا) Allah'ın gerçek muhatabı olur. Yalnız bu hitap sadece giriş mesabesindedir. Bunun bir üst mertebesi *imanda istikrarlı* olmak (الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ). Bu istikrar sayesinde *hakikî iman* (الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا) elde edilir. Sonrasında ise *ihşân* (الْمُحْسِنِينَ) ve nihayetinde ise *ikân* (الْمُؤَقِّينَ) derecesi gelir.”¹¹⁶ Harâllî, bu sınıflandırmanın; mertbe ve derecelerin kavranmasına büyük bir önem verilmesini salık vermektedir. Zira ona göre Kur'an'ı tedebbür etmenin önündeki en büyük engellerden biri de bu hakikati ihmal etmektir.¹¹⁷ Çünkü hedefsiz bir yaratılış tasavvurunun, Kur'an'ı anlamaya ve yaşamaya sevk etmesi hiçbir surette mümkün değildir.¹¹⁸

¹¹⁴ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 31–32.

¹¹⁵ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 33.

¹¹⁶ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 34–36.

¹¹⁷ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 35.

¹¹⁸ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 36.

- e) Kur'an'ı anlamının yöntemlerinden biri de esmâ-i hüsnâyı doğru bir şekilde kavramaktır. Özellikle âyet sonlarında yer alan esmâ-i hüsnâ'lar âyetlerin anlaşılmasında ve verilen mesajın idrak edilmesinde büyük bir rol oynamaktadır.¹¹⁹
- f) Bir önceki maddenin bir açılımı olarak Kur'an'da Allah'ın isim ve sıfatlarının açıkça (izhâr/الإظهار) veya zamirlerle (izmâr/الإضمار) ifade edildiği bölümlere riayet edilmesi gerekmektedir. Nitekim Kur'an'da Cenab-ı Hak bazen "O, Ben, Biz" gibi zamirlerle anlatılırken bazen de "Allah, Rab" veya "İşiten, Bilen, Gören, Güçlü" gibi isim ve sıfatlarla zikredilmektedir. Bu durumda âyetlerde zikredilen *zamir, isim* ve *sıfatlar* aslında söz konusu âyetteki vurguyu göstermesi ve anlam bağını ifade etmesi açısından önemlidir.¹²⁰
- g) Cenâb-ı Hakk'ın genelde tüm isim ve sıfatlarına özelde ise Rab (rubûbiyet) ve Allah (ulûhiyet) isimlerinin geçtiği pasajlara daha büyük bir önem vermek gerekir. Zira rubûbiyet ile ulûhiyetin farklı tecellileri ancak bu iki ismin kullanıldığı bağlam dikkate alınarak anlaşılabilir.¹²¹
- h) Genel anlamda Kur'an'ın hitap şekillerine özelde ise bu hitabın şekillerinden hareketle hangi şeylere önem verdiğine (ikbâl/الإقبال) ve hangi şeyleri önemsiz gördüğüne (i'râz/الإعراض) dikkat edilmelidir.¹²²
- i) Âyetlerde geçen ana tema ile birlikte kilit sözcükleri doğru tespit etmek gerekir. Âyetlerin övdüğü veya yerdığı durum, tutum ve davranış biçimlerini doğru okumak önemli olduğu kadar bunların izafe edildiği vasıf/nitelik de o derece mühimdir. Bunun en somut örneği olarak "âyet"¹²³ kavramının kullanımı ve buna

¹¹⁹ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 37–38.

¹²⁰ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 39–40.

¹²¹ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 41–42.

¹²² Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 43–44.

¹²³ Bk. eş-Şuarâ 26/128; el-Bakara 2/164; Âl-i İmrân 3/190; el-En'am 6/99; Yûnus 10/6.

karşı sergilenen “gâfil davranmak, oyalanmak, taakkul etmek, tefekkür etmek, düşünmek”¹²⁴ gibi eylemler verilebilir.¹²⁵ Bu durumda Kur'an'ın “işitme, görme ve konuşma” olarak nitelendirdiği olumlu vasıfların tam karşısında yer alan “sağırılık, körlük ve lâllik” gibi menfi nitelikler anlam açısından daha net bir şekilde tebarüz ettiği görülecektir. Zira eşya zıddı ile bilinir.¹²⁶ Bu madde Kur'an'ın anlaşılmasında en yararlı olan esaslardan biridir.¹²⁷

- j) Kur'an evrensel olduğu gibi daha önceki ilahî kitap ve mushafların özünü içeren (الجامع للكل), tamamlayan (المتمم) ve kemale erdiren (المكمل) bir kitaptır. Sözelimi: Tevrat daha çok şer'î kuralları içermekte (mülk/halk) ; İncil bu kuralların arka planını ortaya koymakta (melekût/emir); Zebur ise insanların ruhunda bir neşve oluşturarak Allah'a sevk etmektedir. Kur'an ise bütün bu hükümleri ihtiva eden mutlak bir mesajdır (المطلق).¹²⁸

3.5. Kur'an'a Tematik ve Sistemik Açından Yaklaşımı

Harâllî, *Miftâh*'ta zikrettiği 10 maddelik ilkelerini *el-'Urve* isimli eserinde daha fazla vuzuha kavuşturmaya çalışmaktadır. Nitekim “kulp, ilmik, sap” gibi anlamlara gelen *urve* sözcüğünü, bu konudaki ilk eseri olan *Miftâh*'ın bir devamı ve temellendirilmesi olarak görmektedir.¹²⁹ Harâllî, *el-'Urve*'de Kur'an'ı tematik ve sistemik açıdan incelemektedir. Vefat tarihi (637/1240) dikkate alındığında Kur'an'ın muhtevası üzerinde sistemli ve bütüncül çalışma yapan ilk âlimlerden biri olduğu görülecektir. Ondan önce bu alanda eser yazan ilk müellif Gazzâlî'dir (öl. 505/1111).

¹²⁴ Bk. eş-Şuarâ 26/128; el-Bakara 2/164; Âl-i İmrân 3/190; el-En'âm 6/99; Yûnus 10/6, 24; er-Ra'd 13/3; en-Nahl 16/1, 44, 69; er-Rûm 30/21; ez-Zümer 39/42.

¹²⁵ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 45–46.

¹²⁶ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 47–48.

¹²⁷ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 49.

¹²⁸ Harâllî, *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel*, 50–54.

¹²⁹ Harâllî, *'Urve*, 56.

Gazzâlî'nin *Cevâhiru'l-Kur'ân* isimli eseri, ilk konusal tefsir olma özelliğine sahip olduğu gibi Kur'an'ın sistematik ve tematiğine dair yazılan ilk eser olması açısından önemlidir.¹³⁰ Harâllî'den önce Ebûbekir İbnu'l-Arabî¹³¹ (öl. 543/1148) ve Râzî¹³² (öl. 606/1210) bu minvalde görüşlerini müstakil eserler ile değil; kitaplarının içindeki bir bölüm olarak incelemişlerdir. Kadim eserlerde kısmen de olsa onun bu konudaki görüşlerine yer verilirken çağdaş dönemde *makâsidu'l-Kur'ân* başlığı altında yapılan literatür çalışmalarında Harâllî'nin ismi geçmemektedir.¹³³

Harâllî, Kur'an'ın tematik ve sistematik açıdan toplamında 7 konu ekseninde döndüğünü belirtir. Bu konuları bir hadiste geçen yedi harf/el-ahrufü's-seb'a"¹³⁴ ifadesinden hareketle detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmaktadır.¹³⁵ Harâllî, Kur'an'ın *dünya*, *din* ve *ahiret* olmak üzere üç temel kavram üzerine inşa edildiğini belirttikten sonra her bir kavramın "istenilen/ikdâm" ve

¹³⁰ Krş. Abdurrahman Halelî, "Mukârabâtu makâsidi'l-Kur'âni'l-Kerîm", *et-Tecdid* 20/39 (2016), 196; Nâcî Ferec Tekûrî, "Makâsidi'l-Kur'ân inde'l-İmâm el-Ğazâlî", *Mecelletu Usûliddîn* 4, 1-2; Ali Muhammed Esad, "et-Tefsîru'l-makâsidi li'l-Kur'âni'l-Kerîm", *İslâmiyyetu'l-Marife* 2/89 (2017), 579.

¹³¹ Ebûbekir İbnu'l-Arabî, *Kanûnu't-te'vîl*, thk. Muhammed Süleymanî (Dımaşk: Müessesu Ulûmi'l Kur'ân, 1986), 541-542; Ebûbekir İbnu'l-Arabî, *el-Kabes fî şerhi Muvattai Mâlik b. Enes* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992), 1/1048.

¹³² Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 20/352.

¹³³ Bk. Abdurrahman Celâleddîn Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 1/56-57; Cemâleddîn Ebû Abdillâh Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü's-Şârîka, 1427), 6/326-329; Esad, "et-Tefsîru'l-makâsidi", 555-583; Halelî, "Mukârabât", 193-234.

¹³⁴ "İlk kitap bir kapı ve bir vecih üzere inmiştir. Hâlbuki Kur'an, yedi harf üzere inmiştir. Zecir (yasaklayıcı) emir (emredici) haram- helal, muhkem, müteşabih ve mesellerdir. Bu durumda siz Kur'an'ın helalini helal, haramını haram kabul edin, size emredilen şeyleri yapın, size yasaklanan şeylerden uzak durun. Darbimesellerinden ibret ve öğüt alın, muhkemiyle amel edin, müteşabihine iman edin ve 'Biz ona inandık hepsi Rabbimizin katındadır' (Âl-i İmrân 3/7)." Bk. Harâllî, 'Urve, 61.

¹³⁵ Harâllî, 'Urve, 57, 61.

“istenilmeyen/ihcâm” olmak üzere iki yönü olduğunu vurgular. Böylelikle Kur'an tema açısından 6 esas üzerine mebni olmuş olmaktadır. Ona göre Kur'an'ı diğer kitaplardan ayırt edici bir unsur olarak *darbimeseller* de eklenince bu sayı yediye çıkmaktadır.¹³⁶

Buna göre Kur'an'da işlenen dünya temasının *haramlar* ve *helaller* olmak üzere iki yönü vardır. Ahiret, *yasaklar* ve *emirler*; din ise *muhkemler* ve *müteşabihler* olmak üzere iki asıl üzerine tesis edilmiştir. Harâllî'ye göre bu temel ilkeler kaynak itibariyle kadim kitaplarda da bulunmaktadır. Ancak Kur'an, bu konuları hem detaylı ve bir bütün hâlinde işlemesi hem de *darbimesellerin* kullanımına sıkça yer vermesi açısından kadim ilahî¹³⁷ kitaplardan ayrılmaktadır.¹³⁸ Bu durumda *müteşabihler* dışında ilk beş esası oluşturan *haramlar*, *helaller*, *muhkemler*, *yasaklar*, *emirler*, *darbimeseller* inanç ve amel konularıdır (isti'mâl/الاستعمال). *Müteşabihler* ise teorik ve pratik sahasının kapsamında değildir (الوقوف/الوقوف).¹³⁹ Harâllî, Kur'an ana konuları ve temel meseleleri olarak belirlediği bu 7 harfî/başlığı kavramsal, muhteva ve kullanım alanları açısından geniş bir şekilde incelemektedir. Ayrıca *darbimeseller* hâriç her bir kavramı “kalp, nefis, amel” olmak üzere üç ayrı açıdan tetkik ederek hem literatürde *ahrufî's-seb'a* olarak bilinen rivayete yeni bir boyut/anlam kazandırmış¹⁴⁰ hem de -tespit ettiğimiz kadarı ile- Gazzâlî'den sonra Kur'an tematiğine ve sistematığına ilişkin ilk müstakil kitaplardan sayılabilecek önemli bir

¹³⁶ Harâllî, *Urve*, 57–58.

¹³⁷ Harâllî'nin bu tespiti tartışmaya açıktır. Zira *İncil*'de birçok *darbimeseller* zikredilmektedir. Nitekim *Matta*'da 21; *Luka*'da 26; *Markos*'ta 9 *darbimeseller* mevcuttur. Bu gerçeğe dikkat çeken Râzî, *İncil*'de *darbimeseller* adında bölümlerin (سورة الأمثال) bulunduğunu söyler. Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/312.

¹³⁸ Harâllî, *Urve*, 59.

¹³⁹ Harâllî, *Urve*, 59.

¹⁴⁰ Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân*, 1/56-57; Akîle, *ez-Ziyâde*, 6/326-329.

eser telif ederek Kur'an'ın doğru anlaşılmasına katkıda bulunmaya çalışmıştır.¹⁴¹

3.6. Kur'an'daki İnsan Prototiplerini Sınıflandırması

Harâllî, *Miftâh* ve *el-Urve* isimli iki kitabından sonra tamamlayıcı bir eser olarak gördüğü *et-Tevşîye* ve *t-Tevfiye* adındaki eserini yazmıştır. Kitabın isminde kullandığı “tevşîye/süsleme” ve “tevfiye/yeterlilik” sözcüklerini bu maksada binaen kullanmıştır.¹⁴² *et-Tevşîye*'nin ana teması, Kur'an'da anlatılan hadise, mesele, kıssa ve şahıslara yönelik nasıl bir tutum içinde olunması gerektiğine dairdir. Harâllî, kıssaları tarihî olaylardan ibaret bilgiler olarak görülmesini eleştirmektedir. Ona göre Kur'an'da anlatılanlar, tarihin bütün dönemlerinde benzer hadiseler şeklinde tezahür edecek ve gerek olumlu gerekse olumsuz bir şekilde anlatılan bütün kişiler birer prototip olarak her zaman ortaya çıkacaktır. Bu anlamda Kur'an'daki anlatımların temel nirengi noktası, hak-batıl ve hayır-şer mücadelesinin benzer ve sürekli arz edecek bir şekilde sergilendiği bir sahne olarak tasavvur edilmelidir. Bu açıdan, Müslümanlar gerek bireysel gerekse toplumsal düzlemde anlatılan bütün davranış, tutum ve hadiselerden ibret almaları ve bunlar üzerinde düşünmeleri temel ödevleri arasında yer almaktadır.¹⁴³ Bu düşünceyi benimseyen Harâllî insan ve toplumları 7 sınıfa ayırmakta ve her bir insanın veya toplumun bu gruplardan birine dâhil olduğunu söylemektedir: “*Mü'minler, Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiiler, Mecûsiler, müşrikler, münafıklar.*”¹⁴⁴

Harâllî, İslam ümmetinden herhangi bir kişinin şirkten azade olmadığı takdirde müşrikler sınıfına dâhil olacağını belirtir. Şirk kavramını ise maddî ve manevî olmak üzere iki başlık altında inceler.

¹⁴¹ Harâllî, *Urve*, Bk. 57–117.

¹⁴² Harâllî, *et-Tevşîye*, 120.

¹⁴³ Harâllî, *et-Tevşîye*, 126–127.

¹⁴⁴ Harâllî, *et-Tevşîye*, 128–130.

Ona göre maddî şirk herhangi bir nesneye tapmak anlamına gelirken manevî şirk ise kişinin dünyanın malına ve mülküne; makam ve mevkiye kulluk etmesidir. Zira kişiyi doğruluk, iyilik ve güzellikten alıkoyan arzu ve istekler, Lât ve Uzzâ'nın diğer isimleridir.¹⁴⁵ Müslüman toplumunda mecûsîliğin tezahürü ise daha çok rızık konusunda ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, rızık ve nimeti insanlardan veya farklı mercilerden geldiğine inanmak ve bu çerçevede insanlara kulluk edecek bir konumda bulunmak, Mecûsîlerin hayır ve şerri aydınlık ve karanlığa nispet etmeleri gibi düalist bir ilah inancının varlığına delalet etmektedir. Hâlbuki mü'min hayır ve şerrin hepsini Allah'tan bilir ve sadece ona tevekkül ederek kulluk eder.¹⁴⁶ Felek ilmüne istisnasız bir şekilde inanmak, tılsım vb. inançlara sahip olmak, kaza ve kader akidesini veya rahmet ve nimetleri dış varlıklardan herhangi birisine isnat etmek, Sabîlîliğin Müslümanlar içindeki farklı bir formatıdır.¹⁴⁷ Hristiyanlık ve Yahudiliğe gelince, bu iki dini temelde iki farklı yaşama ve düşünce biçimi olarak telakki etmek gerekir. Şöyle ki, her ikisi de parçalanmışlığı, ihtilaf ve iftirakı; itidalsizliği anlatır. Bunun dışında Yahudilik zâhirî; Hristiyanlık ise bâtinî âlemi temsil eder. İç âlemini imar etmeden zâhirî olanla meşgul olmak Yahudiliğin; dış âlemi ıslah etmeden bâtinî olanla vakit harcamak Hristiyanlığın alamet-i farikasıdır. Hâlbuki mü'min hem kalbi hem de cismi ile hem sûreti hem de sîreti ile Allah'a yaklaşmalıdır. Zira din bu iki esasın birleşmesi ile bütünlük arz eder. Nitekim mutasavvıf, mütekellim ve fukaha olarak geçinenlerin temel sorunu hakikate bütüncül değil de parçacı bir şekilde yaklaşmalarıdır. Hâlbuki her iki uç da mü'minin vasfı değildir. Zira ifrat ve tefrit hiçbir şekilde iman ve hikmetle bağdaşmaz.¹⁴⁸ Kur'an okuyucusu burada anlatılan gerek kişi ve toplum profillerini gerekse sergiledikleri tutum

¹⁴⁵ Harâllî, *et-Tevşîye*, 131–132.

¹⁴⁶ Harâllî, *et-Tevşîye*, 132–133.

¹⁴⁷ Harâllî, *et-Tevşîye*, 133–134.

¹⁴⁸ Harâllî, *et-Tevşîye*, 135–137.

ve temayüllerini mihenk taşı kabul ederek bilinçli ve anlayarak Kur'an'ı okumalı ve üzerinde tedebbür etmelidir.¹⁴⁹

3.7. Tefsiri: Tür ve Yöntemi

Bikâî'nin *Nazmü'd-dürer*'inde Harâllî'ye ait alıntılardan hareketle eserinin bir dirayet tefsiri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İzzeddin b. Abdüsselâm'ın Harâllî'nin tefsirine yönelik yaptığı sert eleştirilerinin temelinde tefsirinin rivayet içermemesi yatmaktadır.¹⁵⁰ Zehebî'nin de Harâllî'nin kendi görüşlerini esas alarak tefsir yazdığını ileri sürmesinin başat nedenlerinden biri de klasik tefsir anlayışına nispeten eserinin “saf bir dirayet tefsiri” şeklinde tanımlanacak derecede rivayet ihtiva etmemesinden kaynaklanmaktadır.¹⁵¹ Harâllî'nin tefsirinin yöntemi hakkında en açık bilgileri Gubrînî vermektedir. Gubrînî Harâllî'nin âyetler ve sûreler arasındaki münesebete önem verdiğini; her âyeti hassas bir şekilde incelediğini ifade etmekle beraber özellikle eşsiz bazı yorumlar geliştirdiğini belirterek Harâllî'nin tefsir çalışmasını takdir eder.¹⁵²

Harâllî, mushaf tertibini esas alarak âyetleri tahlilî bir metot ile incelemektedir. Tefsirinin en dikkat çekici yönlerinden biri kelimelerin anlamlarına ilişkin önemli bilgilere yer vermesi ile birlikte¹⁵³ zaman zaman âyet grupları arasındaki anlam bağına (münâsebe) temas edilmesidir.¹⁵⁴ Nitekim Harâllî'nin kelimeler hakkında izah ve ta'lilleri özellikle Münâvî'yi (öl. 1031/1622)

¹⁴⁹ Harâllî, *et-Tevşiye*, 138.

¹⁵⁰ Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 145–146; Makkarî, *Neşhu't-tîb*, 2/188.

¹⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/114; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/114.

¹⁵² Gubrînî, *Unvânu'd-dirâye*, 145; Karâfî, *Tevşihu'd-Dibâc*, 146.

¹⁵³ Ebü'l-Hasen Harâllî, *et-Tefsîr*, thk. Muhammâdî b. Abdüsselâm Hayyâtî (Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997), 146, 148, 150, 155, 158, 160, 170, 171, 173, 174, 175 vd.

¹⁵⁴ Harâllî, *et-Tefsîr*, 159, 162, 163-165, 167-168, 170-171, 178, 180, 182-183, 187, 190-191 vd.

etkilerken¹⁵⁵ kelimeler ile birlikte âyetler arasındaki münâsebât hakkındaki görüşleri ve âyetlerin yorumunda zikrettiği gerekçeler Bikâî'yi ciddi oranda tesiri altına aldığı görülmektedir.¹⁵⁶ Harâllî'nin tefsiri, -hadisler dışında- rivayete bağlı kalmaksızın Kur'an'ın bütünlüğünü ve Arapça'nın elverdiği ölçüyü esas alarak hazırlanmış bir eserdir. Eserin genel muhtevası Harâllî'nin ilmî müktesabatı ile birlikte Kur'an üzerindeki derin tefekkür ve tedebbürünün bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Harâllî, Kur'an sözcüklerini bazen kısa bazen uzun bir şekilde tahlil etmekte; âyetler arasındaki anlam bütünlüğüne özellikle riayet etmekte; âyetlerin maksat ve mesajının ne olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.¹⁵⁷

Sonuç

Ârif ve âlim vasfına sahip olduğu kabul edilen Harâllî, genelde birçok ilim sahasında özelde ise tefsir alanında önemli çalışmalar telif eden bir müfessirdir. Tefsir anlayışını, teorik düzlemde *Miftâh, el-Urve* ve *et-Tevşîye* adındaki üç eseri ile ortaya koymuştur. Harâllî, bu düşüncelerini günümüze bir cildi ulaşan ve ismini belirlemediği *tefsir* çalışmasıyla pratiğe yansıtmayı başarabilmiştir. Tefsir anlayışı ve eserleri, Hama kadısı İbnü'l-Bârizî (öl. 738/1338), Ebûbekir Mecmüddîn Tûnusî (öl. 718/1318) gibi ulemâ nezdinde takdir ile karşılanırken İzzeddin b. Abdüsselam (öl. 660/1262), Zehebî (öl. 748/1348) gibi bilginlerin eleştirisine maruz kalmıştır. Harâllî'nin tefsir anlayışından ve eserlerinden en fazla yararlanan âlimlerin başında Bikâî (öl. 885/1480) ve Münâvî (öl. 1031/1622) gelmektedir. Özellikle Bikâî, Harâllî'nin eserlerini çokça beğendiğini ifade etmiş

¹⁵⁵ Muhammed Abdürraûf Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyettu'l-Kübrâ, 1356), 2/130, 141, 199, 202, 209, 216, 249, 254, 257, 265, 268, 271, 279, 283, 361, 365, 402, 423,424, 450 vd.

¹⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/23, 28, 29, 33, 34, 37, 41, 47, 58, 61, 74, 80, 81, 84, 87, 88, 91, 95, 96, 98, 101, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 122, 123, 126, 130, 131, 136, 137, 142, 143, 145, 146 vd.

¹⁵⁷ Bk. Harâllî, *et-Tefsîr*, 142–588.

ve *Nazmü'd-dürer* isimli eserinde onun görüşlerinden istifade ettiğini açıkça belirtmiştir.

Harâllî, *Miftâh*, *el-'Urve* ve *et-Tevşiye* isimlerinde birbirini tamamlayan ve birbirinin devamı olan üç kitap telif etmiştir. Harâllî, *Miftâh*'ta sistematik bir tefsir veya tevil yöntemi olmaktan ziyade Kur'an üzerinde yaptığı derin tefekkür ve tedebbürün bir neticesi olan 10 temel ilke vazetmiştir. *Miftâh*'ın devamı ve açılımı olan *el-'Urve*'de Kur'an'ın *haramlar*, *helaller*, *muhkemler*, *mütesabihler*, *yasaklar*, *emirler*, *darbimeseller* olmak üzere 7 ana konudan (el-ahrufü's-seb'a'dan) oluştuğunu belirtmiştir. Son olarak ise *et-Tevşiye*'de insanları ve toplumları *mü'minler*, *Yahudiler*, *Hristiyanlar*, *Sâbiiler*, *Mecûsiler*, *müşrikler*, *münafıklar* şeklinde 7 sınıfa ayırmıştır. Harâllî, her bir grubu bazı düşünce ve davranış biçimleri ile ön plana çıkan prototipler olarak görmektedir. Bu bağlamda bu sınıflarla ilgili anlatılan hadise, inanç ve tutumların sadece geçmiş kıssalardan veya tarihî hadiselerden ibaret olarak görmeyi büyük bir yanlgı olarak değerlendirmektedir. Ona göre esas olan kişi ve gruplar değil; onların davranış ve tutumları, düşünce ve inanç biçimleridir.

Harâllî'nin bu tutumu ve usul anlayışı Şah Veliyyullâh Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*; Habenneke Meydânî'nin (öl. 1978) *Kavâidü't-tedebbürili'l-emsal li Kitâbillah*; Sa'dî'nin (öl. 1956) *el-Kavâ'idü'l-hisân li-tefsîri'l-Kur'ân* gibi eserleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Harâllî'nin bir cilt hacmindeki tefsiri ise dirayet tefsirleri grubunda yer almaktadır. Yöntem olarak tahlilî bir metot takip edilmiştir. Muhtevası ise genel anlamda Harâllî'nin Kur'an -kısmen de olsa hadisler- başta olmak üzere Arapça'nın elverdiği ölçüler esas alınarak ilmî müktebasının bir mahsulu olarak değerlendirilebilir. Tefsirinin en dikkat çekici yönleri ise Kur'an kelimelerinin veciz bir şekilde açıklanması, âyetler arasındaki münasebete riayet edilmesi ve yapılan yorumların gerekçelendirilmesi şeklinde özetlenebilir.

Kaynakça

- Akîle, Cemâleddîn Ebü Abdillâh. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü's-Şârika, 1427.
- Bâ Mahreme, Abdullah Tayyib. *Kılâdetü'n-nahr fi vefeyâti a'yâni'd-dehr*. thk. Bû Cam'a – Hâlid Zevârî. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2008.
- Bikâî, Burhaneddîn. *Nazmü'd-dürrer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Doyz, Reinhart Pieter Anne. *Tekmiletü'l-meâcimu'l-Arabiyye*. çev. Muhammed Selîm en-Naîmî – Cemâl Hayyât. Irak: Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İlam, 2000.
- Ednevi, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Sâlih. Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Esad, Ali Muhammed. “et-Tefsîru'l-makâsidi li'l-Kur'âni'l-Kerîm”. *İslâmiyyetu'l-Marife* 2/89 (2017), 555–583.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- Gubrîni, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Unvânu'd-dirâye fimen urife mine'l-ulemâ fi'l-mieti's-sâdise bi Becâye*. thk. Âdil Nuveyhid. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979.
- Halelî, Abdurrahman. “Mukârabâtu makâsidi'l-Kur'âni'l-Kerîm”. *et-Tecdîd* 20/39 (2016), 193–234.
- Harâllî, Ebü'l-Hasen. *et-Tefsîr*. thk. Muhammâdî b. Abdüsselâm Hayyâtî. Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997.
- Harâllî, Ebü'l-Hasen. *et-Tevşiye ve't-tevfîye*. thk. Muhammâdî b. Abdüsselâm Hayyâtî. Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997.
- Harâllî, Ebü'l-Hasen. *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel*. nşr. Muhammâdî b. Abdüsselâm Hayyâtî. Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997.
- Harâllî, Ebü'l-Hasen. *'Urve li'l-miftâhi'l-fâtih li'l-bâbi'l-mukaffel el-müfehhim li'l-Kur'âni'l-münezzel*. nşr. Muhammâdî b. Abdüsselâm Hayyâtî. Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997.

- Hayyâtî, Muhammâdî b. Abdüsselâm. “Mukaddime”. *Türâsu Ebi'l-Hasen el-Harrâlî el-Merâkeşî fi't-tefsîr*. mlf. Ebü'l-Hasen el-Merâkeşî Harâllî. Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997.
- Hayyâtî, Muhammâdî b. Abdüsselâm. *Türâsu Ebi'l-Hasen el-Harrâlî el-Merâkeşî*. Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997.
- İbn Fazlullah, Ebü'l-Abbâs. *Mesâlikü'l-epsâr fi memâliki'l-emsâr*. Ebû Zabî: el-Mecmu's-Sekâfî, 1423.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn. *Lisânü'l-Mizân*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Şerîfe, Muhammed. “Mukaddime”. *Türâsu Ebi'l-Hasen el-Harrâlî el-Merâkeşî fi't-tefsîr*. mlf. Ebü'l-Hasen el-Merâkeşî Harâllî. 4–6. Ribat: Menşûrâtu'l-Merkezi'l-Câmiî li'l-Bahsi'l-İlmî, 1997.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *İktizâ'ü's-sırâti'l-müstakîm li-muhâlefeti ashâbi'l-cahîm*. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1999.
- İbnu'l-Arabî, Ebûbekir. *Kanûnu't-te'vîl*. thk. Muhammed Süleymanî. Dımaşk: Müessesetu Ulûmi'l Kur'ân, 1986.
- İbnu'l-Arabî, Ebûbekir. *el-Kabes fi şerhi Muvattai Mâlik b. Enes*. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1992.
- İbnü'l-Acemî, Şehâbeddîn. *Zeylû Lübbi'l-lübâb fi tahrîri'l-ensâb*. Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 2011.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh el-Kudâî. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 2011.
- İbnü'l-Gazzî, Ebü'l-Meâlî Şemsüddîn. *Dîvânü'l-İslam*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmut Arnâud. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü't-Tavvâh, Abdolvâhid Muhammed. *Sebkül-makâl li fekki'l-ikâl*. thk. Muhammed Mes'ûd Cebrân. Trablus: Cemi'yyetu'l-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, 2008.
- Karâfî, Bedreddin. *Tevşîhu'd-Dibâc ve hilyetü'l-ibtihâc*. thk. Ali Ömer. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah. *Süllemü'l-Vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Muhammed Abdulkâdir Arnâud. İstanbul: IRCICA, 2010.

- Kâtib Çelebî, Mustafa. *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*. Bağdat: Mektebetu'l-Müsennâ, 1941.
- Kuhale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-Muellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Mahlûf, Muhammed İbn Sâlim. *Şeceratu'n-Nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *Fezû'l-Kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyettu'l-Kübrâ, 1356.
- Nuveyhid, Âdil. *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâmi ve hatta'l-asri'l-hâdir*. Beyrut: Müessesetu Nuveyhidi's-Sekâfiyye, 1988.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sa'd, Muhammed Tefvik. *el-Azf alâ envâri'z-Zikr*. Mısır, 1414.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnâût – Turkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.
- Sübkî, Tâceddin. *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed – Abdulfettâh Muhammed. Mısır: Dâru Hecer, 1413.
- Süyûtî, Abdurrahman Celâleddîn. *Mu'terakü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396.
- Tekûrî, Nâcî Ferec. “Makâsиду'l-Kur'ân inde'l-İmâm el-Ğazâlî”. *Mecelletu Usûliddîn* 4.
- Tinbuktî, Ahmed Bâbâ. *Neylü'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dibâc*. thk. Abdulhamid Abdullah. Libya: Dâru'l-Kitâb, 2000.
- Zehebî, Ebü Abdullâh Şemsüddîn. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebü Abdullâh Şemsüddîn. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Lübnan: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebü Abdullâh Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm*. Lübnan: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.